

Jolanta Grotowska-Leder

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

 <https://orcid.org/0000-0001-5034-0511>

Ubóstwo w perspektywie analiz przestrzennych – wybrane aspekty

Przestrzeń, obok czasu, to najbardziej uniwersalny wymiar życia ludzkiego. Człowiek żyje w przestrzeni, w przestrzeni przebiegają jego zachowania społeczne. Także ubóstwo, jak wiele innych zjawisk będących doświadczeniem znaczących grup oraz zbiorowości społecznych, ma swój wymiar przestrzenny. Nasilenie biedy, jej przejawy i możliwości przewyższania pozostają w związku z wielkością i cechami jednostek przestrzennych: miast i wsi, krajów, makroregionów i regionów oraz mniejszych całości terytorialnych – gmin oraz dzielnic i osiedli miejskich.

Do kluczowych zadań współczesnych społeczeństw należy walka z ubóstwem, z jego różnymi przejawami. Punktem wyjścia dla podejmowania działań na rzecz rozwiązywania problemów biednych ludzi i środowisk jest ich identyfikacja według wieku, płci, wykształcenia, sytuacji na rynku pracy oraz miejsca zamieszkania. Skuteczność działań w zakresie przewyższania ubóstwa jest pochodną specyfiki jego doświadczania w związku z tymi cechami.

Celem podjętych rozważań jest przestrzenne zróżnicowanie nasilenia ubóstwa w określonych przestrzeniach oraz – choć w znacznie mniejszym zakresie – sposobów funkcjonowania w nich ludzi biednych. Analizy dotyczą przestrzeni określonych administracyjnie (kraj, region), różniących się społeczno-ekonomicznymi warunkami życia oraz poziomem zurbanizowania (wieś, miasta ogółem, miasta zróżnicowane według liczby mieszkańców) i segregacji przestrzennej mieszkańców (przestrzenie lepsze – gorsze, bogate – biedne, enklawy bogactwa i biedy). Ich egzemplifikację empiryczną stanowią wybrane dane statystyczne (głównie GUS i Eurostatu) oraz wyniki wybranych badań socjologicznych. Punktem wyjścia rozważań jest krótka refleksja nad przestrzenią i ubóstwem – kluczowymi kategoriami analizy.

Przestrzeń w analizach społecznych

Przestrzeń nie jest kategorią uniwersalną (por. Liszewska 2002; Le-mańska 2004), ale wielość jej ujęć pozwala zrozumieć świat otaczający człowieka i człowieka w nim (por. Kaczmarek 2005: 17). Bohdan Jałowicki, sięgając do różnych koncepcji przestrzeni, w taki sposób syntetycznie porządkuje rozumienie pojęcia: „przestrzeń jest abstrakcyjną ideą (matematyczna), własnością materii (fizyczna), środowiskiem naturalnym, wykształconym w określony sposób w toku ewolucji (przyrodnicza, geograficzna), jest wreszcie tworem ludzkim, antropogenicznym, kulturowym i społecznym, a więc wytworzonym przez jednostki, grupy i zbiorowości ludzkie (społeczna, kulturowa)” (Jałowicki, Szczepański 2001: 301). Matematyczno-fizyczna, absolutystyczna koncepcja przestrzeni traktuje „człowieka jako masę, która podlega określonym prawidłowościom w środowisku” (Jędrzejczyk 2004: 79). W podejściu humanistycznym przestrzeń staje się dziełem człowieka i areną jego życia. Człowiek tworzy przestrzeń, zamieszkuje ją, zagospodarowuje, dzieli i wartościuje (por. Cobel-Tokarska 2011). Stosowana w architekturze perspektywa humanistyczna traktuje przestrzeń jako niematerialną właściwość otoczenia, której człowiek nadaje określone formy, tworząc w środowisku naturalnym sferę całkowicie ludzką (przestrzeń urbanistyczna, architektoniczna). Antropologia poszukuje znaczeń kulturowych przestrzeni i je ujawnia, psychologia środowiskowa bada zachowania człowieka w przestrzeni oraz odbieranie jej na poziomie zmysłów i znaczeń (por. Cobel-Tokarska 2011: 46–47; Liszewska 2002: 144, 149). Natomiast socjologia opisuje społeczne wytwarzanie przestrzeni oraz zachodzące w niej procesy społeczne.

Refleksja naukowa nad przestrzenią ma swoje tradycje. Próby ujęć teoretycznych przestrzeni datowane są na początek XIX wieku. Dotyczyły one m.in. organizacji przestrzeni miejskiej w kontekście problemów związanych z migracjami ludności ze wsi do miast i ich rozrostem jako konsekwencją rozwoju przemysłu. Warto wspomnieć tu m.in. o koncepcji społecznej Roberta Owena, który ujawniał, że przeludnione miasta przemysłowe borykają się z głodem, chorobami, przestępczością, deficytem mieszkań i wody, obniżeniem jakości życia oraz degradacją środowiska (Baranowska 2008: 307), lub o koncepcji Henriego Lefebvre’a, który wskazywał na „prawa – wszystkich, także wykluczonych – do miasta”, „miejskiej rewolucji” i „społecznej produkcji przestrzeni” (Lefebvre 2012). Rozważania nad przestrzenią podejmowali już klasycy socjologii. Przypomnieć wypada m.in.: Émile’a Durkheima podział

przestrzeni na sacrum i profanum oraz wynikające z tego podziału typy postaw i zachowań społecznych, Maurice'a Halbwachsa ideę pamięci kolektywnej czy Maxa Webera koncepcję miasta. Znane są powszechnie stanowiska na temat mechanizmów rządzących życiem człowieka w przestrzeni w wersji szkoły chicagowskiej czy indywidualistyczna propozycja miejsca i przestrzeni Yi-Fu Tuana. W szkole chicagowskiej wypracowano koncepcję ekologii miasta, w której rozróznilo „przestrzeń naturalną” (w rozumieniu zachowań zachodzących w przestrzeni rozpoznawanej jako „naturalna”, własna) i „przestrzeń kulturową” (zamieszkiwaną przez społeczność o podobnych cechach kulturowych), a także ujawniono zależności między przestrzenią a działaniami jej użytkowników (np. przestrzenne zróżnicowanie zachowań przestępczych), procesy segregacji społeczno-przestrzennej oraz kształtowanie się gett etnicznych i problematykę „swój-obcy” w przestrzeni miejskiej¹.

Człowiek, funkcjonując w określonej przestrzeni, tworzy różne systemy w ramach jednostek terytorialnych, takich jak: państwa, regiony, miasta, wsie, dzielnice, oraz w ramach form, takich jak domy, budynki użyteczności publicznej, ulice. Przestrzeń społecznie wytworzona przez człowieka konstituuje czynnik funkcjonalny, a człowiek nadaje jej znaczenia (por. Jałowiecki 2002: 243). Te różne społeczno-przestrzenne struktury, dające człowiekowi poczucie bezpieczeństwa, swojskości, zakorzenienia, stałości, podlegają też transformacji. Przykładem jest przekształcenie społeczności lokalnych jako form przestrzennej organizacji życia jej członków w zbiorowości terytorialne, tzn. struktury o silnie utożsamianej więzi opartej na bliskości przestrzennej – ewoluują one w skupiska zatowarowanych jednostek o płynnym i zmiennym składzie, w których więzi społeczne są zdecydowanie luźniejsze, mimo że ludzie łączą ten sam obszar czy terytorium (Cobel-Tokarska 2011: 58).

W analizach przestrzeni rozróznila się kategorie „miejsce”, „terytorium” i „położenie”. Miejsce jest przestrzenią ograniczoną, zasiedloną, zbudowaną i nazwaną przez człowieka (Yi-Fu Tuan 1987), jest to konkretna lokalność każdorazowo definiowana w odniesieniu do przyjętej koncepcji przestrzeni (Nowak 1996: 37). Miejscami są domy. Są nimi także otwarte przestrzenie publiczne, obszary ogólnodostępne, w których przebywać może każdy, wchodząc w relacje z innymi ich użytkownikami, ale zgodnie z charakterem tych przestrzeni, tzn. odczytując znaczenia w nich zakodowane (por. Górniak 2014; Bierwiazczonka 2018). Terytorium jest obszarem geograficznym o granicach

¹ Szerszą refleksję na temat przestrzeni w ujęciu socjologicznym podejmują m.in.: Jałowiecki, Szczepański (2001); Jędrzejczyk (2019); Bańka (2002).

określonych, ma charakter homogeniczny i wyraźnie odróżnia się od innych obszarów. W operacjonalizacjach kategorii terytorium nie jest ono tylko przestrzenią fizyczną, oferującą bliskość geograficzną i relacje oparte na sąsiedztwie. To także miejsce wspólnego tworzenia zasobów i podmiotów, kumulacji informacji, wiedzy i umiejętności, przebiegu procesów gospodarczych i aktywności różnych podmiotów (por. Nowakowska 2018). Zdaniem niektórych badaczy zjawiska terytorium jest przestrzenią całkowicie niezależną od człowieka, ale mającą wpływ na zachowania ludzkie (Bańka 2002: 161), a świadomość przynależności do określonego terytorium jest jednym z najsilniej działających czynników warunkujących stosunek człowieka do przestrzeni (Cobell-Tokarska 2011). Z przestrzenią łączy się pojęcie dystansu w wymiarze fizycznym (mierzonym np. w metrach czy kilometrach) i w wymiarze społecznym – wówczas oznacza oddzielenie jednostek i grup obecnych w danej przestrzeni, niezależnie od fizycznej odległości. W tym ujęciu dystans między człowiekiem a przestrzenią warunkuje jego pozycja społeczna. Przemieszczanie się w przestrzeni i pokonywanie dystansu koreluje z cechami biologicznymi i społecznymi jednostki, z jej statusem materialnym. Bywa, że uboga i bogata dzielnica fizycznie ze sobą sąsiadują, a dystans społeczny między ich mieszkańcami jest ogromny. Mieszkańcy biednych osiedli koncentrują swoje życie w ramach zajmowanej przestrzeni i na ogół rzadko przemieszczają się nawet w ich bliskie niebiedne dzielnice (por. Jałowiecki, Szczepański 2001: 310). Natomiast mieszkańcy bogaci zawłaszczają przestrzenie publiczne w formie parków, lokali gastronomicznych i instytucji kultury i patrzą nieprzychylnie na obecność w nich skrajnie biednych (np. żebraków). Unikają też miejsc biedy skoncentrowanej.

Ubóstwo w analizach społecznych

Nie ma uniwersalnej definicji ubóstwa. Zjawisko jest postrzegane na wiele sposobów, w zależności od przyjmowanych założeń teoretycznych oraz kontekstu społeczno-gospodarczego. Badania naukowe ubóstwa sięgają przełomu XIX i XX wieku (Rowntree 1901), ich dynamiczny rozwój przypada na lata 70.–80. XX wieku, a w Polsce dekadę później: na lata 80.–90., w reakcji na głębokie zmiany w kierunku gospodarki rynkowej. Krótka objętość artykułu nie pozwala na pełniejszą analizę sposobów konceptualizacji i eksplorowania tego zjawiska. Prawie

130-letnią historię studiów nad ubóstwem syntetyzuje kilka wektorów. Podejścia, w ramach których definiowano, opisywano i wyjaśniano to zjawisko, ewoluowały (por. Grotowska-Leder 2010: 161–163):

1) od biedy ujmowanej antropologicznie, w kategoriach kulturowych, do biedy ujmowanej w kategoriach strukturalnych, tzn. od aksjonormatywnych opisów życia ludzi żyjących w biedzie i sposobów ich codziennego funkcjonowania do studiów nad biedą i biednymi jako zjawiskami wewnątrznie niejednorodnymi, obejmującymi różne sytuacje życiowe oraz różnorodne grupy i kategorie biednych, których cechuje bardziej lub mniej wyraźny dystans wobec tych, którzy biedy nie doświadczają;

2) od koncepcji biedy absolutnej, definiowanej w kategoriach deprivacji podstawowych potrzeb materialnych, których niezabezpieczenie stanowi zagrożenie dla biologicznej egzystencji człowieka, do koncepcji biedy relatywnej, w której bieda jest ujmowana w kategoriach nierówności społecznych, tzn. warunków życia, które odbiegają od poziomu akceptowanego w danej populacji; drugie z tych podejść przyjmuje, że biedny status jednostki w różnych społeczeństwach oznacza inny poziom deficytów, bo przynależność do zbiorowości biednych definiują warunki życia w danym społeczeństwie;

3) od koncepcji biedy ekonomicznej (monetarnej), ujmującej ubóstwo jednowymiarowo w kategoriach dochodów/wydatków, do koncepcji biedy wielowymiarowej, zgodnie z którą warunki życia ludzi żyjących w biedzie uwzględniają także inne cechy istotne dla funkcjonowania współczesnego człowieka i jego możliwości rozwoju, m.in. dostęp do rynku pracy, mieszkania, edukacji itd.;

4) od statycznej koncepcji biedy, ujmowanej w kategoriach statusowych, zgodnie z którą człowiek przez całe swoje życie (a w perspektywie pokoleniowej przez kolejne pokolenia w rodzinie: rodzice, dorosłe dzieci) doświadcza biedy i należy do zbiorowości biednych, do dynamicznej koncepcji biedy, ujmującej ubóstwo procesualnie, zgodnie z którą biednym się bywa, tzn. w biograficznym planie człowieka, w historii rodziny czy gospodarstwa domowego bycie biednym cechuje krótsze/dłuższe okresy życia;

5) od ubóstwa ujmowanego konsensualnie, gdy zaledwie dostrzega się biednych w populacji, do koncepcji zakładającej powszechność istnienia biednych w społeczeństwie i koncentrację na środowiskach życia biednych, na ich otoczeniu społecznym jako zespole sytuacji i warunków, które sprzyjają/nie sprzyjają trwaniu lub wychodzeniu z ubóstwa (w otoczeniu społecznym ludzi biednych za ważne uznaje się także postawy członków rodziny, sąsiadów, znajomych wobec ubogich);

6) od ubóstwa ujmowanego konsensualnie do biedy analizowanej jako przedmiot działań różnych struktur społecznych w celu ograniczenia jej zasięgu i modyfikowania jej charakteru, tzn. od filozofii dostrzegania i nieakceptowania biednych do filozofii „akceptowania” ich i wspierania w przewyżczeniu trudności życiowych;

7) od badania biednych i biedy, ich cech i dystansów w relacji do niebiednych, także z uwzględnieniem przestrzeni, w których żyją, do badania dyskursu na temat biedy i biednych (naukowego, publicystycznego, medialnego, politycznego), w których w różny sposób problematyzuje się te zjawiska w przestrzeni publicznej².

Miejsce zamieszkania należy do kluczowych determinant ubóstwa. Poziom jego zurbanizowania, rozwoju społeczno-gospodarczego, położenie centralne lub peryferyjne różnicują nasilenie i przejawy tego zjawiska. Analizy dystrybucji przestrzennej ubóstwa poza walorem poznawczym mają znaczenie aplikacyjne. Wyniki studiów nad ubóstwem stanowią istotne informacje dla władz różnych szczebli. Są niezbędne w planowaniu i podejmowaniu działań na rzecz poprawy warunków życia nie tylko biednych mieszkańców.

Przestrzenne różnicowanie ubóstwa

Monitorowanie ubóstwa, jego skali i charakterystyk, jest istotnym warunkiem dla oddziaływania na procesy rozwojowe różnych zbiorowości. Kluczowe w jego pomiarze jest zdefiniowanie kategorii ubóstwa. W zależności od przyjętej definicji różne grupy społeczne, a w analizach przestrzennych różne kraje, regiony, społeczności lokalne mogą zostać uznane za bardziej/mniej dotknięte ubóstwem. Zdefiniowanie ubóstwa i metody pomiaru tego zjawiska mają wpływ na alokację środków i tworzenie programów formułowanych w polityce społecznej, nakierowanych na jego ograniczanie (Panek, Zwierzchowski 2016: 182). W analizach zróżnicowania przestrzennego ubóstwa stosuje się miernik udziału biednych w populacji określonej przestrzennie: w przestrzeniach definiowanych administracyjnie, np. w państwie, makroregionie, regionie (województwie), w przestrzeniach definiowanych przez kryterium poziomu zurbanizowania (wieś, miasto) czy klasę miejscowości

² Przegląd koncepcji i badań nad ubóstwem zawierają m.in. opracowania: Golinowska i in. (2008a); Grotowska-Leder (2002); Golinowska, Tarkowska, Topińska (red.) (2008b); Lister (2007).

zamieszkania (wieś, miasta różnej wielkości). Wymiar przestrzenny mają także analizy koncentracji ludzi biednych w mniejszych całościach przestrzennych (np. w miastach, w gminach). W badaniu zasięgu ubóstwa w określonej przestrzeni ważne jest przyjęcie konkretnego kryterium ubóstwa, inaczej: granicy definiującej biednych.

Zróźnicowanie przestrzenne ubóstwa w Unii Europejskiej – perspektywa międzykrajowa

Przestrzenne analizy ubóstwa w wymiarze międzykrajowym są prowadzone przez różne organizacje, m.in. ONZ, Bank Światowy, OECD, CROP³, EAPN⁴. Od ponad dwóch dekad systematyczne studia nad ubóstwem prowadzi Unia Europejska (UE). W 2000 roku w UE w Strategii Lizbońskiej przyjęto walkę z ubóstwem i wykluczeniem społecznym jako jeden z podstawowych celów polityki społecznej krajów członkowskich. Dekadę później w Strategii Europa 2020 (2010) jednym z głównych celów UE uczyniono „wspieranie integracji społecznej, w szczególności poprzez ograniczenie ubóstwa i dążenie do wydobycia z ubóstwa i wykluczenia społecznego co najmniej 20 mln osób” (Żukowski 2010: 2). Realizacja celów wymagała zintensyfikowania monitoringu nasilenia tego zjawiska w państwach unijnych: badania te w UE prowadzi Eurostat, realizując Europejskie Badanie Warunków Życia Ludności (EU-SILC)⁵. Dla oszacowania skali ubóstwa stosowane są w tych analizach przede wszystkim trzy wskaźniki: 1. stopy zagrożenia ubóstwem dochodowym po transferach społecznych (*at-risk poverty rate after social transfers – ARPR*), 2. deprivacji materialnej (*severely materially deprived people*), 3. niskiego wykorzystania zasobów pracy (*people living*

171

³ CROP (Comparative Research of Poverty) to program badań porównawczych ubóstwa Międzynarodowej Rady Naukowej (ISC) powołany w 1993 roku.

⁴ EAPN (European Anti-Poverty Network) to międzynarodowa sieć organizacji pozarządowych, które razem działają na rzecz walki z ubóstwem i wykluczeniem społecznym. Obecnie EAPN tworzy 31 sieci krajowych z Europy i 13 międzynarodowych organizacji pozarządowych.

⁵ Badanie EU-SILC jest powszechne w krajach członkowskich od 2004 roku, w Polsce GUS realizuje je od 2005 roku. Jego celem jest zdobycie informacji dotyczących: dochodów i warunków życia ludności, ubóstwa i wykluczenia społecznego, edukacji, aktywności zawodowej i zdrowia, opieki nad dziećmi i warunków mieszkaniowych w podziale na grupy społeczno-ekonomiczne, wielkość gospodarstwa, klasę miejscowości, regiony, stopień urbanizacji, cechy społeczno-demograficzne (w tym poziom wykształcenia).

in households with very low work intensity). W celu odpowiedniej alokacji funduszy UE przeznaczonych na walkę z ubóstwem i wykluczeniem społecznym oraz oceny efektywności ich wykorzystania za konieczny uznano stały monitoring ubóstwa przy pomocy wskaźnika syntetycznego, tzn. uwzględniającego zarówno wskaźniki monetarne, jak i pozamonetarne. Syntetyczny miernik „Ludność zagrożona ryzykiem ubóstwa i wykluczeniem społecznym” (*people at-risk-of-poverty and social exclusion*) obejmuje trzy wyżej wymienione wskaźniki (Panek, Zwierchowski 2016).

Dane porównawcze zasięgu ubóstwa w krajach UE z zastosowaniem miernika syntetycznego i jego składowych wskaźników zawiera tabela 1. Dokumentują one – bez względu na zastosowany sposób pomiaru – duże zróżnicowanie państw unijnych w zakresie ubóstwa traktowanego monetarnie i wielowymiarowo. Według szacunków Eurostatu w 2020 roku wśród ogółu Europejczyków:

- ok. 17% osób było zagrożonych relatywnym ubóstwem dochodowym⁶, różnice między krajami o wskaźnikach tego ubóstwa – najwyższych (Bułgaria ok. 24% i Rumunia ok. 23%) i najniższych (Czechy ok. 10% i Słowacja ok. 11%) – kształtowały się w proporcji 2:1;
- mniej, bo ok. 7% osób doświadczyło pogłębionej deprivacji materialnej i społecznej (według przyjętych kryteriów⁷), a dysproporcje udziału tak zdefiniowanych biednych były wśród krajów unijnych

172

⁶ Granicę ubóstwa dochodowego w Unii Europejskiej wyznacza poziom 60% mediany rocznego dochodu do dyspozycji, uwzględniający transfery społeczne w danym kraju. Próg ubóstwa jest powiązany z rozkładem dochodów i standardem życia w poszczególnych krajach. Taki sam procent mediany dochodów w kraju o przeciętnie niskim i przeciętnie wysokim poziomie zamożności oznacza możliwość nabycia za tę kwotę innego „koszyka dóbr i usług” (GUS 2021a: 68).

⁷ Wskaźnik pogłębionej deprivacji materialnej i społecznej zdefiniowano jako odsetek osób, które ze względów finansowych nie mają możliwości zaspokojenia co najmniej 7 z 13 potrzeb materialnych i społecznych. Lista potrzeb obejmuje: opłacenie tygodniowego wyjazdu wszystkich członków gospodarstwa domowego na wypoczynek raz w roku; spożywanie mięsa, ryb (lub wegetariańskiego odpowiednika) co drugi dzień; ogrzewanie mieszkania odpowiednio do potrzeb; pokrycie niespodziewanego wydatku (w wysokości odpowiadającej miesięcznej kwocie granicy ubóstwa relatywnego, przyjętej w danym kraju); terminowe regulowanie opłat związanych z mieszkaniem, spłatą rat i kredytów; posiadanie samochodu (w tym służbowego, firmowego, wykorzystywanego do celów prywatnych); wymiana zużytej odzieży na nową; posiadanie przynajmniej dwóch par odpowiednio dopasowanego obuwia; wydawanie raz w tygodniu niewielkiej sumy pieniędzy na własne potrzeby; regularne uczestnictwo w różnych formach spędzania czasu wolnego; spotkanie się co najmniej raz w miesiącu z przyjaciółmi/rodziną na posiłku/drinku; posiadanie dostępu do Internetu; wymiana zniszczonych mebli (GUS 2021a).

bardzo duże – kształtowały się w proporcji 26:1; najczęściej pogłębionej deprivacji materialnej i społecznej doświadczają Rumuni i Bułgari (odpowiednio ok. 26% i ok. 23%), a najrzadziej Holendrzy (ok. 1%); w kilku innych krajach także odnotowano bardzo niskie (< 2%) wartości tego wskaźnika (Luksemburg, Finlandia, Czechy, Szwecja);

- nieco więcej, bo ok. 8% osób (w wieku 0–64 lata) żyło w gospodarstwach domowych cechujących się bardzo niską intensywnością pracy⁸; rozpiętość wartości tego wskaźnika kształtowała się w proporcji 3:1; najwyższy udział osób żyjących w takich gospodarstwach domowych odnotowano w Irlandii, Belgii i Grecji (14–12%); Polska – oprócz Słowenii, Słowacji i Czech – należała do krajów o najniższym udziale takich biednych (+/- 4%);

- ok. 22% osób było zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym⁹, a rozpiętość wartości tego wskaźnika wynosiła 3:1; najwięcej osób zagrożonych biedą lub wykluczeniem społecznym odnotowano w Rumunii i Bułgarii (odpowiednio ok. 16% i 34%), a najmniej w Czechach (11,5%), Słowenii i Słowacji (po +/- 14%).

Bez względu na zastosowaną miarę występują znaczące dysproporcje w nasileniu ubóstwa lub wykluczenia społecznego między państwami unijnymi. Polska należy do krajów o niskich wskaźnikach udziału relatywnie biednych (niecałe 15% przy średniej unijnej 17%), najniższym udziale doświadczających pogłębionej deprivacji materialnej (niecałe 3%, tzn. dwukrotnie mniej niż w UE ogółem) i mniejszym udziale zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym (17% wobec prawie 22% średniej unijnej).

⁸ Zmodyfikowany wskaźnik bardzo niskiej intensywności pracy zdefiniowano jako odsetek osób w wieku 0–64 lata będących członkami gospodarstw domowych, w których osoby dorosłe w wieku 18–64 lata przepracowały w roku odniesienia mniej niż 20% ich potencjalnego czasu pracy (GUS 2021a).

⁹ Zmodyfikowany wskaźnik zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym łączy trzy wskaźniki i obejmuje osoby, które znajdują się w co najmniej jednej z trzech sytuacji: są zagrożone relatywnym ubóstwem dochodowym; doświadczają deprivacji potrzeb materialnych i społecznych; żyją w gospodarstwach domowych, w których osoby dorosłe pracowały mniej niż 20% swojego łącznego potencjalnego czasu pracy. Każde z tych zjawisk w różnym stopniu wpływa na ogólną wartość złożonego wskaźnika zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym (GUS 2021a).

Tab. 1. Wskaźniki zasięgu ubóstwa w UE według krajów w 2020 roku
(% osób w gospodarstwach domowych), na podstawie badania EU-SILC 2020

Wyszczególnienie	Wskaźniki zagrożenia ubóstwem relatywnym	Wskaźnik pogłębionej deprivacji materialnej i społecznej	Wskaźnik osób żyjących w gospodarstwach o bardzo niskiej intensywności pracy	Wskaźnik zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym
UE-27	16,7	6,8	8,2	21,9
Austria	13,9	3,0	6,1	16,7
Belgia	14,1	6,8	12,3	20,4
Bułgaria	23,8	22,5	8,4	33,6
Chorwacja	18,3	4,4	7,2	20,5
Cypr	14,3	3,2	5,3	17,6
Czechy	9,5	1,9	4,4	11,5
Dania	12,1	3,5	9,1	16,8
Estonia	20,7	2,3	4,8	22,8
Finlandia	12,2	1,8	10,3	15,9
Francja	14,2	6,6	8,8	18,9
Grecja	17,7	14,9	12,0	27,5
Hiszpania	21,0	8,6	10,0	27,0
Irlandia	13,8	7,2	13,8	20,6
Litwa	20,9	8,1	7,2	24,5
Luksemburg	17,4	1,7	7,1	19,9
Łotwa	21,6	7,6	7,4	25,1
Malta	16,9	5,1	5,4	19,9
Niemcy	16,1	4,7	8,8	22,5
Holandia	13,4	0,9	8,7	16,0
Polska	14,8	2,6	4,3	17,0
Portugalia	16,2	5,4	5,0	20,0
Rumunia	22,6	25,6	4,7	35,8
Słowacja	11,4	4,5	4,3	13,8
Słowenia	12,4	2,6	3,9	14,3
Szwecja	16,1	2,0	7,9	17,7
Węgry	12,3	10,7	4,9	19,4
Włochy	20,0	6,4	9,6	24,6

Źródło: obliczenia własne na podstawie: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ILC_LI02_custom_4402779/default/table?lang=en (dostęp 25.04.2023) i GUS 2021a: 70, 74–75.

Przestrzenne zróżnicowanie ubóstwa w Polsce – perspektywa wewnątrzrajowa

Przestrzenne zróżnicowanie zasięgu ubóstwa w Polsce jest analizowane w przekroju makroregionów, regionów i województw, a także według klasy miejscowości zamieszkania. Różnice w materialnych warunkach życia mieszkańców, w tym ryzyko życia w biedzie, są warunkowane wielostronnie. Określają je m.in.: poziom rozwoju gospodarczego, poziom urbanizacji, typ funkcjonalny miejscowości, struktura społeczno-demograficzna mieszkańców, a także wydarzenia i procesy historyczne. Przestrzenne analizy zróżnicowania zasięgu ubóstwa w wyżej wymienionych przestrzeniach prowadzi GUS. Na podstawie badań warunków życia gospodarstw domowych GUS szacuje trzy typy ubóstwa: absolutne, relatywne oraz ustawowe, określane także jako oficjalne czy administracyjne.

Perspektywa regionalna

W miarę wzrostu znaczenia regionu jako struktury społecznej i przestrzennej w organizacji państwa w zaspokajaniu potrzeb jego obywateli wśród badaczy zjawiska – socjologów, polityków gospodarczych i polityków społecznych – wzrosło zainteresowanie wymiarem regionalnym różnych zjawisk. Monitorowanie procesów społecznych z poziomu regionu pozwala na ich lepsze diagnozowanie, bo wiele z nich, w tym ubóstwo, jest silnie warunkowane specyfiką historyczną, społeczną i kulturową takich przestrzeni, a także mentalnością ich mieszkańców. W Polsce perspektywa regionalna w badaniach warunków życia Polaków jest stosowana powszechnie po reformach samorządowych (lata: 1989, 1990 i 1999) i po akcesji Polski do Unii Europejskiej (2004 rok). Regiony stały się bowiem beneficjentem znaczących dotacji unijnych, które w istotny sposób wzmacniają działania w zakresie poprawy warunków i jakości życia mieszkańców.

W znaczeniu ogólnym region to spójny funkcjonalnie przestrzenny układ zaspokajania potrzeb mieszkańców (por. Haggett 1966). Stanowi on wydzielone terytorium, które charakteryzują: zasoby środowiska naturalnego, struktura demograficzna i społeczna mieszkańców (według wieku, płci, poziomu wykształcenia, aktywności zawodowej itp.) oraz wyposażenie instytucjonalne. Czynniki te określają warunki

i możliwości zaspokojenia potrzeb – podstawowych i wyższego rzędu – jego mieszkańców. To także hierarchiczna struktura jednostek osadniczych z ośrodkami obsługi w zakresie ogólnodostępnej infrastruktury społecznej, skoncentrowanej głównie w jego stolicy. Analizy regionalne dotyczą m.in. zróżnicowania warunków życia mieszkańców, dostępności instytucji obsługi ludności, mechanizmów segmentacji społecznej, a także ocen nierówności regionalnych w zakresie zaspokajania potrzeb, szczególnie takich, które decydują o samorealizacji człowieka (Ciechocińska 1978). Dostęp członków społeczności do zasobów regionalnych różnicują ich pozycja społeczna i status materialny, a także prestiż (por. Ciechocińska 1989: 37).

Regiony konstytuowane są jako jednostki administracyjne i samorządowe¹⁰. W rozumieniu administracyjnym region to hierarchicznie najwyższa jednostka organizacyjna w podziale terytorialnym państwa, a w rozumieniu samorządowym – władza uchwałodawcza, wykonawcza, kontrolna i koordynacyjna na danym terenie, zgodnie z porządkiem prawnym państwa¹¹.

176 W Polsce w analizach GUS zróżnicowania przestrzennego ubóstwa stosuje się miernik udziału biednych w określonej przestrzeni populacji z zastosowaniem trzech progów ubóstwa. GUS szacuje zasięg ubóstwa skrajnego na podstawie minimum egzystencji (jego wartość jest szacowana co kwartał przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych). Konsumpcja poniżej tego poziomu zagraża życiu i zdrowiu człowieka. Obszar ubóstwa relatywnego wyznacza 50% przeciętnych miesięcznych wydatków/dochodów na osobę w gospodarstwie domowym w kraju. Natomiast skalę ubóstwa ustawowego (administracyjnego) określa próg dostępu do uzyskania wsparcia z pomocy społecznej w sytuacji socjalnych trudności życiowych (kryterium dochodowe jest ustalone w regulacjach dotyczących funkcjonowania systemu pomocy społecznej). Innymi słowy, osoby, których miesięczne dochody *per capita* są niższe niż to kryterium, mają prawo do wsparcia w formie świadczeń pieniężnych lub rzeczowych wypłacanych przez ośrodki pomocy społecznej.

¹⁰ Trzecim typem definicji regionu jest region autonomiczny, struktura przestrzenna posiadająca konstytucyjną gwarancję uprawnień ustawodawczych, kompetencje generalne i własny aparat wykonawczy. Historycznymi jego przykładami są Galicja w ramach cesarstwa austriackiego w latach 1867–1918, Śląsk w okresie międzywojennym w Polsce, a współcześnie landy w Niemczech, regiony w Hiszpanii lub Wielkiej Brytanii (Styk 2007: 3).

¹¹ W Polsce od 1 stycznia 1999 roku obowiązuje trzystopniowy podział administracyjny kraju i również trzystopniowa struktura samorządu terytorialnego.

Wyniki Badania budżetów gospodarstw domowych GUS dokumentują, że w Polsce w ostatnich latach (2017–2020) zasięg ubóstwa skrajnego i relatywnego utrzymuje się na zbliżonym poziomie (odpowiednio 4–5% oraz 13–12%), a stopa ubóstwa ustawowego znacząco spadła (z 10,7% do 6,5%) (GUS 2022: 3). Natomiast makroregiony i regiony kraju cechuje znaczące zróżnicowanie zasięgu ubóstwa. W 2020 roku największe nasilenie ubóstwa ekonomicznego – bez względu na zastosowany próg ubóstwa – było w makroregionie wschodnim, a najmniejsze – w makroregionie południowo-zachodnim (tab. 2). W makroregionie wschodnim zasięg ubóstwa skrajnego, relatywnego i ustawowego był prawie trzykrotnie większy niż w makroregionie południowo-zachodnim (odpowiednio 2,8%, 6,5% i 4,3% oraz 8,0%, 17,4% i 13,5% ogółu mieszkańców).

Tab. 2. Wskaźniki zasięgu ubóstwa według makroregionów w latach 2017–2020 w Polsce (% osób w gospodarstwach domowych)

Wyszczególnienie	Wskaźnik zasięgu ubóstwa skrajnego		Wskaźnik zasięgu ubóstwa relatywnego		Wskaźnik zasięgu ubóstwa ustawowego	
	2017	2020	2017	2020	2017	2020
Ogółem	4,2	5,2	13,4	11,8	10,7	9,1
Południowy	4,2	5,2	13,3	12,7	11,1	10,0
Północno-zachodni	4,4	4,7	13,4	11,6	10,5	9,1
Południowo-zachodni	3,4	2,8	10,6	6,4	8,3	4,3
Północny	4,8	3,8	14,2	10,2	11,7	7,2
Centralny	3,2	6,6	10,2	14,1	7,7	10,9
Wschodni	6,6	8,0	20,6	17,4	15,9	13,5
Województwo mazowieckie	3,0	5,0	10,0	9,2	7,6	7,5

177

Źródło: obliczenia na podstawie Tablicy 1.10 (GUS 2021a: 39), https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5487/1/10/1/ubostwo_w_polsce_w_latach_2019_i_2020_2.pdf (dostęp 25.04.2023).

W analizie nasilenia ubóstwa w polskich makroregionach podkreśla się zróżnicowanie wewnętrzne w tym zakresie między województwami wchodzącymi w ich skład¹². Dość jednorodny z tego punktu widzenia

¹² Zgodnie z podziałem terytorialnym NUTS-1: makroregion południowy obejmuje województwa małopolskie, śląskie; makroregion północno-zachodni – województwa

jest makroregion wschodni, w skład którego wchodzi województwa najbiedniejsze w kraju (podlaskie, lubelskie i podkarpackie). Nieduże – w porównaniu z innymi makroregionami – zróżnicowanie międzywojewódzkie w nasileniu ubóstwa odnotowano także w makroregionie południowo-zachodnim (województwo dolnośląskie i opolskie), który w 2020 roku miał najniższy udział biednych. Natomiast najbardziej zróżnicowany wewnętrznie jest makroregion określany jako województwo mazowieckie. Udział biednych wśród mieszkańców regionu warszawskiego stołecznego należy do najniższych w kraju, natomiast na pozostałym obszarze określanym jako region mazowiecki regionalny – do najwyższych. Duże wewnętrzne zróżnicowanie ubóstwa cechuje także makroregiony północny i centralny. W pierwszym z nich najbiedniejsze było województwo warmińsko-mazurskie, natomiast najniższe wskaźniki ubóstwa odnotowano wśród mieszkańców województwa pomorskiego. W makroregionie centralnym (charakteryzującym się w 2020 roku najwyższym odsetkiem osób ubogich po makroregionie wschodnim) zdecydowanie wyższym (dwukrotnie) udziałem biednych odznaczało się województwo świętokrzyskie w porównaniu do sytuacji w województwie łódzkim (GUS 2021a: 30).

Perspektywa klasy miejscowości zamieszkania

Studia nad zróżnicowaniem nasilenia biedy w jednostkach przestrzennych – poza analizami porównawczymi międzynarodowymi i międzyregionalnymi w kraju – dotyczą także przestrzeni według stopnia zurbanizowania. Dane o zasięgu ubóstwa według klasy miejscowości zamieszkania ujawniają, że bieda w Polsce ma bardziej wiejski niż miejski charakter. W 2020 roku Polacy mieszkający na wsi oraz w najmniejszych miastach liczących poniżej 20 tys. mieszkańców byli najbardziej dotknięci ubóstwem. W tych przestrzeniach udział skrajnie biednych wśród mieszkańców wynosił ponad 4%, biednych relatywnie – ponad 10%, a biednych ustawowo – prawie 8%. Najmniejsze ryzyko ubóstwa ekonomicznego charakteryzowało mieszkańców

---

wielkopolskie, zachodniopomorskie, lubuskie; makroregion południowo-zachodni – województwa dolnośląskie, opolskie; makroregion północny – województwa kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie, pomorskie; makroregion centralny – województwa łódzkie, świętokrzyskie; makroregion wschodni – województwa lubelskie, podkarpackie, podlaskie; makroregion województwo mazowieckie – region warszawski stołeczny i mazowiecki regionalny.

dużych miast: liczących od 200 do 500 tys. mieszkańców i co najmniej półmilionowych, w których odsetek skrajnie ubogich kształtował się na poziomie 1,2% i 1,6%, biednych relatywnie ok. 4,6% i 3,4%, a biednych ustawowo ok. 2,0% i 2,6%. Ubóstwo skrajne dotyczyło co dziesiątego mieszkańca wsi (niespełna 10%), czyli występowało czterokrotnie częściej w przypadku osób mieszkających w miastach (ponad 2%). Różnice między miastem a wsią w skali ubóstwa relatywnego i ustawowego były także znaczące – trzykrotnie większe (odpowiednio ok. 7% i ok. 20% oraz ok. 5% i ok. 16%) (tab. 3).

Tab. 3. Wskaźniki zasięgu ubóstwa według klasy miejscowości zamieszkania (% osób w gospodarstwach domowych) w latach 2017–2020¹³

Wyszczególnienie	Wskaźnik zasięgu ubóstwa skrajnego		Wskaźnik zasięgu ubóstwa relatywnego		Wskaźnik zasięgu ubóstwa ustawowego	
	2017	2020	2017	2020	2017	2020
Ogółem	4,3	5,2	13,4	11,8	10,7	9,1
Miasta ogółem	2,4	2,4	9,0	6,6	6,7	4,8
Miasta powyżej 500 tys. mieszkańców	1,5	1,6	5,1	3,7	3,9	2,6
Miasta 200–500 tys. mieszkańców	1,1	1,2	5,8	4,6	4,2	2,0
Miasta 100–200 tys. mieszkańców	1,8	2,0	6,4	5,5	5,4	4,7
Miasta 20–100 tys. mieszkańców	2,8	2,3	10,1	7,6	7,4	5,4
Miasta poniżej 20 tys. mieszkańców	4,1	3,4	14,7	10,2	10,4	7,9
Wieś	7,3	9,5	20,4	19,9	16,8	15,8

Źródło: obliczenia własne na podstawie Tablicy 1.9 (GUS 2021a: 39).

¹³ GUS stosuje trzy kryteria ubóstwa ekonomicznego: dla ubóstwa skrajnego – minimum egzystencji (uwzględnia te potrzeby, których zaspokojenie nie może być odłożone w czasie, a konsumpcja niższa od tego poziomu utrudnia przeżycie i stanowi zagrożenie dla rozwoju psychofizycznego człowieka; dla ubóstwa ustawowego – kwota, która zgodnie z obowiązującą ustawą o pomocy społecznej uprawnia do ubiegania się o przyznanie świadczenia pieniężnego z pomocy społecznej; dla ubóstwa relatywnego – poziom 50% średnich wydatków ogółu gospodarstw domowych (obliczonych na podstawie wyników badania budżetów gospodarstw domowych) (GUS 2020).

Co kilka lat (ostatnio w 2018 r.) GUS prowadzi szerzej zakrojone badania nad ubóstwem w Polsce¹⁴. Ich wyniki potwierdzają znaczące przestrzenne zróżnicowanie sytuacji materialnej w Polsce zarówno w perspektywie regionalnej, jak i klasy miejscowości zamieszkania (GUS 2020: 22) oraz utrzymujące się w większym zakresie ubóstwo na wsi, w województwach północno-wschodnim i zachodnio-pomorskim, z dużym udziałem dawnych obszarów popegeerowskich¹⁵.

Bieda na wsi i w mieście

Stałym wyróżnikiem ubóstwa w Polsce jest jego wiejskie oblicze, choć dysproporcje między miastem a wsią zmniejszają się. Ta pozytywna tendencja jest skutkiem utrzymującego się od 30 lat w Polsce wzrostu gospodarczego, poprawy sytuacji na rynku pracy, a także wpływu polityk unijnych, zwłaszcza Wspólnej Polityki Rolnej i polityki spójności. W Polsce udział zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym – wskaźnik stosowany w analizach porównawczych w UE – jest na wsi umiarkowany na tle innych krajów unijnych: w 2020 roku wynosił nieco ponad 24% i był niższy od średniego w UE-27 (Wilkin, Hałasiewicz 2022).

180

¹⁴ Stosowany w nich unormowany wskaźnik sytuacji materialnej netto został opracowany na podstawie trzech wskaźników: 1. sytuacji dochodowej, 2. warunków życia, 3. sytuacji budżetowej netto, definiowanej jako różnica odpowiedniego wskaźnika dobrej sytuacji oraz wskaźnika ubóstwa, wyrażonego jako odsetek gospodarstw domowych doświadczających danej sytuacji (GUS 2020: 20).

¹⁵ W 2018 roku wartość unormowanego wskaźnika sytuacji materialnej netto kształtowała się od ok. -33 (województwo lubelskie) do ok. +25 (województwo mazowieckie). Wśród województw o relatywnie najwyższych wartościach tego wskaźnika oprócz województwa mazowieckiego znalazły się województwa: dolnośląskie, pomorskie oraz wielkopolskie (wartość wskaźnika +11/12). Najniższą dodatnią wartość wskaźnika osiągnęło województwo podlaskie (+1). Dziesięć województw charakteryzowało się gorszą ogólną sytuacją materialną niż przeciętna dla Polski, o wartościach wskaźnika dla nich na poziomie od ok. -1 do ok. -33. Najniższą wartość wskaźnika, poza województwem lubelskim, odnotowano w województwie łódzkim (ok. -25), zachodniopomorskim (ok. -20) i warmińsko-mazurskim (ok. -18). Porównanie wartości unormowanego wskaźnika sytuacji materialnej netto dla poszczególnych klas miejscowości ujawniło, że najlepszą ogólną sytuacją materialną charakteryzowały się największe miasta (>500 tys. mieszkańców), kolejno duże miasta (100–500 tys. mieszkańców), średnie miasta (20–100 tys. mieszkańców) – wartości wskaźnika odpowiednio: +40, ok. +5, -5, a najniższą wartość wskaźnika odnotowano na obszarach wiejskich (ok. -18) i w małych miastach (-0,6) (GUS 2020: 22).

Mimo że polska wieś zmienia się, to charakterystyki biednych mieszkańców wsi, w tym odczuwane przez nich deficyty, są powiązane z wiejskim charakterem przestrzeni. Warunki ich życia są pochodną: rozproszenia gospodarstw, słabszego wyposażenia instytucjonalnego, ale także naturalnej zasobności środowiska (las, rzeka, przydomowa działka i ogród). W Polsce ubóstwo na wsi, głównie na terenach popegeerowskich, było przedmiotem szerokiego zainteresowania badaczy na przełomie XX i XXI wieku (m.in. Tarkowska 2000, 2006, 2010; Karwacki, Antonowicz 2003; Karwacki 2006; Warzywoda-Kruszyńska, Grotowska-Leder, Krzyszkowski 2003). Studia te dokumentują, że bieda w gminach ma charakter głównie ekonomiczny. Biednym mieszkańcom wsi brakuje przede wszystkim pieniędzy na podstawowe potrzeby, ale rzadko doświadczają głodu. Organizują często środki na życie, zaciągając pożyczki u rodziny (rzadziej u sąsiadów) i kupując niezbędne produkty „na zeszyt” w miejscowym sklepie z odłożonym terminem płatności. W ogródkach przydomowych uprawiają warzywa, hodują drób i korzystają z zasobów naturalnych, jakie oferują las i rzeka (Grotowska-Leder 2003: 104). Opisy ich życia wskazywały na bardzo małą mobilność przestrzenną w życiu codziennym. Biednych cechuje „swoiste przywiązanie do miejsca, w którym żyją i ograniczony zasób doświadczeń spoza miejsca zamieszkania (...). Codzienne obowiązki w gospodarstwie czy fakt posiadania małych dzieci ograniczał niegdyś możliwości wyjazdu poza miejsce zamieszkania: dziś główną przeszkodą jest brak pieniędzy. Przywiązanie do miejsca zamieszkania jest widoczne w dawnych osiedlach popegeerowskich, których pewne oddalenie i pewna izolacja przestrzenna wzmocniają trudności komunikacyjne (...) utrudniają naukę dzieci, uniemożliwiają znalezienie pracy, której w miejscu zamieszkania brak, a także wpływają na kształt stosunków ze światem zewnętrznym, z ludźmi i z instytucjami” (Tarkowska 2000: 150). Biednym – mieszkającym nie tylko na wsi – towarzyszy atrofia więzi międzyludzkich. Bieda „zamyka w domu”, izoluje i wyklucza, ogranicza perspektywy zdobycia pracy (sukcesem jest podjęcie pracy sezonowej) i kształcenia dzieci. Biedni korzystają powszechnie z zasiłków, co skutkuje utrwalaniem ich niesamodzielności życiowej i pozbawia szansy na zmianę miejsca zamieszkania i położenia. Statystyki GUS informują, że zmniejsza się udział osób korzystających z zasiłków w liczbie ludności ogółem na wsi, ale jest on nadal wyższy niż w miastach (odpowiednio 5,1% i 3,5%) (GUS 2021b: 1). Dzisiaj temat biedy na wsiach i obszarach popegeerowskich spotyka się z mniejszym zainteresowaniem badaczy, ale studia nad tym zjawiskiem są nadal podejmowane (m.in. Kalinka 2014; Kalinowski 2022).

Współcześnie bieda miejska – w swojej złożoności mniej rozpoznana i opisana – oznacza przede wszystkim niski standard mieszkania oraz deficyty żywności. W przestrzeni miast widoczni są skrajnie biedni: bezdomni i żebracy. Ich obecność rodzi dyskurs, w którym oprócz konstruktów na temat tego, kim są biedni oraz jakie cechy ich wyróżniają, zawierają się również oczekiwania wobec nich, ich aktywności i pożądanego zakresu sprawczości. Analizy dowodzą, że obecność/brak osób skrajnie biednych w przestrzeniach i miejscach publicznych generuje pytania o ich możliwości i prawo do bycia w tych miejscach, a także zakres ich akceptacji przez innych mieszkańców. W dyskursie wyznacza się miejsca dla biednych oraz miejsca, do których – z różnych powodów – ogranicza się im dostęp. Rezerwuje się dla nich takie miejsca, jak noclegownie, jadłodajnie, ośrodki pomocy społecznej, placówki medyczne, szkoły i świetlice socjalne, a jednocześnie odmawia się im prawa do przestrzeni publicznych – placów miejskich, przystanków autobusowych czy dworców (por. Górniak 2014: 27–28). Bieda miejska jest bardziej anonimowa, ponieważ relacje społeczne w mieście z uwagi na dużą liczbę mieszkańców są na ogół przelotne. Mieszkańcy kamienic i blokowisk są mniej identyfikowani i personalizowani w takich przestrzeniach publicznych, jak sklep, przychodnia czy park. Biedni są rozproszeni w przestrzeni miasta, a w większych ośrodkach miejskich żyją w obszarach biedy skoncentrowanej nazywanych slumsami, enklawami biedy lub gettami (w miastach zróżnicowanych rasowo-etnicznie).

182

Badania dyferencjacji przestrzennej biedy w miastach, w takich ich jednostkach przestrzennych, jak dzielnice czy osiedla, są podejmowane stosunkowo rzadko. Diagnozowanie nasilenia obecności biednych w takich jednostkach (także w gminach wiejskich) jest ważne zarówno ze względów poznawczych (w dużych strukturach stopa ubóstwa jest „uśredniona”), jak i praktycznych. Działania wspierające biednych i ograniczanie skutków ich biedy są domeną władzy lokalnej, niezbędne jest zatem rozpoznawanie zjawiska właśnie w tej skali. Koncentracja biednych oznacza bowiem nagromadzenie, kumulację różnych problemów, z którymi władze danego terenu (ale także mieszkańcy, którzy nie doświadcniają biedy) muszą sobie radzić.

Enklawy biedy

Pierwsze badania nasilenia biednych w przestrzeni miejskiej sięgają początków empirycznych studiów ubóstwa miejskiego i chicagowskiej szkoły ekologii społecznej. Na przełomie XIX i XX wieku Charles Booth przeprowadził pionierskie badania warunków życia i pracy mieszkańców Londynu, w których ujawnił także ich przestrzenną lokalizację na mapie miasta. Booth charakteryzował mieszkańców według deficytów materialnych (uwzględniając sposoby odżywiania się, ubierania, warunki pracy, warunki mieszkaniowe) i wskazał, oprócz klas średnich i wyższej, trzy grupy biednych: klasę najniższą wegetujących próżniaków i przestępców, chronicznie biednych pracujących dorywczo oraz biednych żyjących w rodzinach. Na jego mapie zróżnicowania warunków życia mieszkańców Londynu obszary wysokiej koncentracji biednych (na południe od Tamizy, slumsy East Endu) zostały zaznaczone kolorem ciemnym, natomiast obszary z małym udziałem biednych zaznaczono kolorem jasnym ciepłym (Fearon 2002).

Ernest Burgess, jeden z twórców chicagowskiej szkoły ekologii społecznej, opracował w latach 30. XX wieku model koncentryczny miasta obejmujący pięć kręgów: 1. centralną dzielnicę handlu i biznesu, 2. strefę przejściową zamieszkiwaną ze względu na najniższe ceny lokali przez różne kategorie osób społecznie nieustabilizowanych (m.in. studentów, prostytutki), w tym biednych, 3. strefę trzecią z budownictwem czynszowym zamieszkiwaną przez nisko wynagradzanych robotników fizycznych, wypartych ze strefy drugiej, 4. strefę luksusowych domów jednorodzinnych zamieszkałą przez elity i 5. strefę podmiejską zasiedlaną przez przybyszów. Dynamikę przestrzenno-społeczną współczesnych miast kształtują procesy: centralizacji, koncentracji, segregacji oraz inwazji i sukcesji. Istotą zachodzących zmian była rywalizacja jednostek i grup o najcenniejsze, deficytowe dobro – przestrzeń o określonych parametrach.

Badania nad koncentracją biednych i rozmieszczeniem obszarów ubóstwa w miastach, rozwijane w końcu lat 60. XX wieku w USA, wskazywały na dualizację obszarów zurbanizowanych, tzn. sąsiedztwo w miastach miejsc rozwoju i ekonomicznej prosperity oraz obszarów zapaści ekonomicznej. Dokumentowano, że biedni zamieszkiwali przede wszystkim centralne dzielnice miast amerykańskich (tzw. *inner city*), które podlegały postępującej ekonomicznej marginalizacji i przestrzennej dekapitalizacji. Ujawniana bieda miejska miała charakter klasowy i rasowy, wraz z nią współwystępowały przestępczość,

niedostosowanie społeczne młodzieży, narkomania, analfabetyzm, patologie życia rodzinnego oraz fizyczna dewastacja infrastruktury mieszkaniowej i komunalnej. Z kolei ludność bogata, o wysokim statusie społeczno-ekonomicznym, zasiedlała tereny podmiejskie, przekształcając je w suburbia zasobne gospodarczo i względnie bezpieczne. Procesy te były wówczas bardziej zaawansowane w miastach amerykańskich niż zachodnioeuropejskich (Weltrowska, Kisiała 2014).

Dość liczne polskie badania struktury przestrzennej miejskiego ubóstwa prowadzone po 1989 roku wskazują, że miasta cechuje wewnętrzna niejednorodność: obszary niespauperyzowane sąsiadują z obszarami koncentracji biednych (m.in. Grotowska-Leder 2001a; Praweńska-Skrzypek, Porębski 2003)¹⁶. W strefach podmiejskich, podlegających intensywnym procesom suburbanizacji, współwystępują bogate osiedla willowe klasy średniej i ubogie osiedla przekształconej zabudowy podmiejskiej i wiejskiej. Z kolei w centralnych częściach miast obok reprezentacyjnych śródmieść i centrów usługowo-handlowych występuje stare i zdekapitalizowane budownictwo mieszkaniowe o bardzo zróżnicowanej strukturze tkanki miejskiej (Wędlawowicz 2001). Skoncentrowane miejskie ubóstwo to często centralne części miast, powojenne dzielnice bloków, osiedla przyzakładowe, a w strefie podmiejskiej osiedla przekształconej zabudowy wiejskiej (Ślódczyk 2001).

184

Koncentracja osób ubogich w miejskiej przestrzeni przejawia się w formie enklaw biedy (*pockets of poverty*) kształtujących się w procesach segregacji przestrzennej, z czasem prowadzących nawet do separacji przestrzennej ich mieszkańców, tj. ograniczenia interakcji społecznych do osób o podobnym statusie materialnym i podobnych strategiach przetrwania (Potoczna 2001). Enklawy biedy to wewnątrzmięskie sąsiedztwa, gęsto zaludnione, ze zniszczonymi zasobami mieszkaniowymi, pozbawione pozytywnych wzorców awansu społecznego, względnie homogeniczne pod względem statusu mieszkańców itd. (Lynn, McGeary 1990; Grotowska-Leder 2001a, 2001b, 2001c; Warzywoda-Kruszyńska 2010; Szczepański, Ślęzak-Tazbir 2007¹⁷). Według Loïca Wacquant'a (2008) enklawy są wynikiem rywalizacji i segregacji mieszkańców w walce o terytorium, to przestrzenie z jakiegoś punktu widzenia naj-

¹⁶ Poszukując obszarów koncentracji ubogich mieszkańców, bazuje się na tzw. ustawowej granicy ubóstwa. Tylko w ten sposób zdefiniowana kategoria biednych umożliwiła identyfikację danych adresowych osób ubogich oraz lokalizację zjawiska ubóstwa w przestrzeni miasta.

¹⁷ Szersze rozważania nad pojęciem enklawy zawiera praca: Warzywoda-Kruszyńska, Jankowski (2013).

lepsze dla grup względnie homogenicznych (pod względem statusu ekonomicznego, zawodowego, etnicznego). Jak opisywali dwie dekady wcześniej badacze łódzcy, są to obszary, w których dominuje zdekapitalizowane budownictwo (nieremontowane kamienice czynszowe o niskim standardzie technicznym i złych warunkach mieszkaniowych), a także gorzej wyposażone instytucjonalnie – nie tylko w rozumieniu mniejszego nasycenia instytucjami, ale także gorszego ich funkcjonowania (np. szkoły o niższym poziomie nauczania).

Enklawy biedy cechują się znaczną izolacją wewnętrzną i zewnętrzną. Ubogich rezydentów tych miejsc dotyka brak pracy i pieniędzy, a zamieszkiwana przez nich przestrzeń jest postrzegana jako niebezpieczna. Charakterystyczna jest też mała migracja mieszkańców między enklawami a innymi rejonami miasta. W przestrzeniach tych nasilone są różne zachowania dewiacyjne: życie w rozbitych rodzinach (częste zmiany partnerów, duża liczba separacji, związków niesformalizowanych i nieślubnych dzieci), przestępczość (głównie kradzieże i rozboje, ale także funkcjonowanie w zorganizowanych grupach przestępczych), alkoholizm, prostytutka. To miejsca dominacji wzorów biednego życia i braku wzorów sukcesu edukacyjnego, zawodowego, życiowego, które skutkują niższymi aspiracjami, słabszą motywacją do pracy i wyborem mniej społecznie akceptowanych wzorów życia (Warzywoda-Kruszyńska 2001a, 2001b). Podobne wnioski formułują Szczepański i Ślęzak-Taźbir, opisując proces pauperyzacji osiedla w jednym z miast śląskich. Po zamknięciu kopalni „nastąpił upadek całej infrastruktury dzielnicy: knajpek, sklepików, placów, gdzie koncentrowało się całe życie mieszkańców. Dezintegracja struktury rodzinnej, izolacja od spraw, którymi żyje ogół, funkcjonowanie na pograniczu prawa, szczególny rytm życia polegający na improwizowanej egzystencji z doskoku” (2007: 42).

Podsumowanie

Analizy porównawcze rozmieszczenia biednych w kategoriach przestrzeni wyróżnionych według stopnia ich rozwoju społeczno-gospodarczego, poziomu zurbanizowania i klasy miejscowości zamieszkania oraz miejsc koncentracji biednych dokumentują zasięg i charakter wzajemnie przenikających się problemów, bez względu na wielkość jednostki analizy (państwo, region, miasto, wieś, enklawa miejska czy wiejska). Ujawnione takie miejsca są wyzwaniem dla lokalnej polityki

miejskiej i w gminach, ale także w szerszej perspektywie krajowej polityki społecznej. Skoncentrowanie biednej ludności skutkuje bowiem wieloma negatywnymi zjawiskami o charakterze ekonomicznym, politycznym i społecznym. Zjawiska te są charakterystyczne dla ubóstwa w ogóle, ale w przypadku skupisk biedoty działają w zwielokrotnionej postaci na poszczególne jednostki, rodziny oraz całe społeczności lokalne. Dzisiaj wiele takich miejsc biedy skoncentrowanej w miastach podlega procesom rewitalizacji. Wcześniejsze ich diagnozy były warunkiem niezbędnym dla opracowywania programów i działań na rzecz przewycięzania problemów ubóstwa w konkretnych jednostkach przestrzennych i podnoszenia dobrostanu ich mieszkańców – przede wszystkim biednych, ale także tych żyjących w wyższym standardzie.

Bibliografia

- Bańka A. (2002), *Spoleczna psychologia środowiskowa*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Baranowska M. (2008), *Koncepcja miasta idealnego w dobie ery industrialnej – na przykładzie osiedla przemysłowego New Lanark*, [w:] M. Kulesza (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 306–315.
- Bierwiazonek K. (2018), *Miejskie przestrzenie publiczne i ich społeczne znaczenia – próba systematyzacji*, „Przegląd Socjologiczny”, 67 (1), s. 25–49.
- Ciechocińska M. (1978), *Problematyka warunków życia w ujęciach socjologii regionalnej*, „Studia Socjologiczne”, 4, s. 178–201.
- Ciechocińska M. (1989), *Znaczenie morfologii przestrzeni antropogenicznej w socjologicznych badaniach regionu*, [w:] W. Mirowski (red.), *Perspektywy socjologii miasta i regionu*, Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN, s. 30–45.
- Cobel-Tokarska M. (2011), *Przestrzeń społeczna: świat – dom – miasto*, [w:] A. Firakowska-Mankiewicz, T. Kanash, E. Tarkowska (red.), *Krótkie wykłady z socjologii. Przegląd problemów i metod. Podręcznik akademicki*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej (2 wyd.), s. 45–62.
- Fearon D. (2002), *Charles Booth, Mapping London's Poverty, 1885–1903*, <https://escholarship.org/uc/item/3g26f143> (dostęp 17.11.2022).
- Golinowska S. (1997), *Badania nad ubóstwem. Założenia i metoda*, [w:] S. Golinowska (red.), *Polska bieda II. Kryteria. Ocena. Przeciwdziałanie*, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, s. 19–29.
- Golinowska S. i in. (2008a), *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego: badania, koncepcja, wyniki, propozycje. Polska, Europa i świat*, Opracowania PBZ, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.

- Golinowska S., Tarkowska E., Topińska I. (red.) (2008b), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne: badania, metody, wyniki*, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Górniak K. (2014), *Biedny w przestrzeni publicznej – praktyki nakazane, praktyki zakazane*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Sociologica”, 50, s. 27–41.
- Grotowska-Leder J. (2001a), *Łódzkie enklawy biedy*, [w:] W. Warzywoda-Kruszyńska (red.), *Życie i pracować w enklawach biedy*, Łódź: Wydawnictwo Specjalistyczne Absolwent, s. 31–58.
- Grotowska-Leder J. (2001b), *Zachowania społeczne w enklawach biedy*, [w:] W. Warzywoda-Kruszyńska (red.), *Życie i pracować w enklawach biedy*, Łódź: Wydawnictwo Specjalistyczne Absolwent, s. 85–104.
- Grotowska-Leder J. (2001c), *Łódzkie enklawy biedy – aspekt przestrzenny i dynamiczny*, [w:] W. Warzywoda-Kruszyńska (red.), *(Życie) Na marginesie wielkiego miasta*, Łódź: Wydawnictwo Specjalistyczne Absolwent, s. 47–66.
- Grotowska-Leder J. (2002), *Fenomen wielkomiejskiej biedy. Od epizodu do underclass*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Grotowska-Leder J. (2003), *Oblicza biedy w gminach. Warunki życia biednych mieszkańców gmin*, [w:] W. Warzywoda-Kruszyńska, J. Grotowska-Leder, J. Krzyszkowski, *Lokalna polityka wobec biedy. Bieda poza granicami wielkiego miasta*, Łódź: Instytut Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego, s. 82–107.
- Grotowska-Leder J. (2010), *Ubóstwo w Polsce w okresie transformacji – aspekty teoretyczne i empiryczne*, [w:] D. Walczak-Duraj (red.), *Spółczesność wobec wyzwań współczesności. Wybrane podejścia badawcze i interpretacyjne*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 161–173.
- GUS (2020), *Jakość życia i kapitał społeczny w Polsce. Wyniki Badania spójności społecznej 2018*, Warszawa, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/jakosc-zycia-i-kapital-spoeczny-w-polsce-wyniki-badania-spojnosci-spoecznej-2018,4,3.html> (dostęp 17.11.2022).
- GUS (2021a), *Ubóstwo w Polsce w latach 2019–2020*, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5487/1/10/1/ubostwo_w_polsce_w_latach_2019_i_2020_2.pdf (dostęp 17.11.2022).
- GUS (2021b), *Beneficjenci środowiskowej pomocy społecznej w 2020 r.*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/ubostwo-pomoc-spoeczna/beneficjenci-srodowiskowej-pomocy-spoecznej-w-2021-roku,15,7.html> (dostęp 17.12.2022).
- GUS (2022), *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2021 r.*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/ubostwo-pomoc-spoeczna/zasieg-ubostwa-ekonomicznego-w-polsce-w-2021-roku,14,9.html> (dostęp 10.12.2022).
- Haggett P. (1966), *Locational Analysis in Human Geography*, New York: St. Martin's Press.
- Jałowiecki B., Szczepański M.S. (2001), *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Jędrzejczyk D. (2004), *Geografia humanistyczna miasta*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Kaczmarek J. (2005), *Podjęcie geobiograficzne w geografii społecznej. Zarys teorii i podstawy metodyczne*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kaczmarek M. (2016), *Przestrzenne zróżnicowanie symptomów ubóstwa w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician”, 8, s. 18–31.
- Kalinka K. (2014), *Ubóstwo na terenach wiejskich i rolniczych a kwestie publiczno-prawne*, [w:] J. Blicharz, L. Klat-Wertelecka, E. Rutkowska-Tomaszewska (red.), *Ubóstwo w Polsce*, E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 195–203, <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/51200/edition/51720/content> (dostęp 17.08.2023).
- Kalinowski S. (2022), *Ubóstwo i wykluczenie na wsi*, [w:] J. Wilkin, A. Hałasiewicz (red.), *Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 153–171.
- Karwacki A. (2006), *Błędne koło. Reprodukacja kultury podklasy społecznej*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Karwacki A., Antonowicz D. (2003), „Underclass” i kultura biedy w środowiskach popegeerowskich w kontekście sporów teoretycznych i interpretacyjnych, „Studia Socjologiczne”, 3 (170), s. 69–111.
- Lefebvre H. (2012), *Prawo do miasta*, „Praktyka Teoretyczna”, 5, <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/a61a2e86-8796-4d5b-9ecc-230239fdc642/content> (dostęp 12.11.2022).
- Lemańska A. (2004), *O przestrzeni*, „Studia Philosophiae Christianae”, 40 (2), s. 293–314.
- Lister R. (2007), *Bieda*, tłum. A. Stanaszek, Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Liszewska M. (2002), *Przestrzeń architektoniczna: przestrzeń fizyczna a przestrzeń kulturowa*, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo”, 8, s. 139–152.
- Lynn L.E., McGeary M.G.H. (red.) (1990), *Inner-City Poverty in the United States*, Washington, DC: National Academy Press.
- Nawratek K. (2013), *Przestrzeń, miejsce, terytorium: Carl Schmitt i miasto post-neoliberalne*, „Władza Sądzenia”, 2, s. 11–20, www.wladzasadzenia.pl/2013/2/przestrzen-miejsce-terytorium-carl-schmitt-i-miasto-post-neoliberalne.pdf (dostęp 12.11.2022).
- Nowak M.M. (1996), *Humanistyczne wartości miejsca*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej”, Seria: Architektura, 33 (1344), s. 37–61.
- Nowakowska A. (2018), *Od regionu do terytorium – reinterpretacja znaczenia przestrzeni w procesach rozwoju gospodarczego*, „Gospodarka Narodowa”, 3 (295), R. LXXXVIII/XXIX, s. 5–22.
- Panek T., Zwierzchowski J. (2016), *Ubóstwo w krajach Unii Europejskiej*, „Ekonomista”, 2, s. 180–199.
- Poniedziałek J. (2015), *Wybrane koncepcje regionu w socjologii polskiej*, „Sprawy Narodowościowe”, seria nowa, 46, s. 85–106.

- Potoczna M. (2001), *Strategie życiowe biednych mieszkańców enklaw*, [w:] W. Warzywoda-Kruszyńska (red.), *Życ i pracować w enklawach biedy*, Łódź: Wydawnictwo Specjalistyczne Absolwent, s. 59–84.
- Prawelska-Skrzypek G., Porębski W. (2003), *Obszary depriwacji w Krakowie oraz zmiany w ich rozmieszczeniu w latach 1992–2001*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, 2, s. 433–445.
- Rowntree B.S. (1901), *Poverty: A Study of Town Life*, London: Macmillan.
- Sączewska-Piotrowska A. (2016), *Analiza ubóstwa w Polsce w ujęciu przestrzennym*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, 289, s. 138–152.
- Słodczyk J. (2001), *Kierunki przemian funkcjonalno-przestrzennej struktury miast w Polsce po roku 1989*, [w:] B. Kortus (red.), *Człowiek i przestrzeń*, Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 123–132.
- Styk J. (2007), *Pojęcie regionu w badaniach naukowych*, s. 1–4, <https://www.umcs.pl/pl/pojecie-regionu-w-badaniach-naukowych,5706.htm#page-3> (dostęp 10.11.2022).
- Szczepański M.S., Ślęzak-Tazbir W. (2007), *Między lękiem a podziwem: getta społeczne w starym regionie przemysłowym*, [w:] B. Jałowicki, W. Łukowski (red.), *Gettoizacja polskiej przestrzeni miejskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 29–52.
- Tarkowska E. (red.) (2000), *Zrozumieć biednego: o dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Tarkowska E. (2006), *Młode pokolenie z byłych PGR-ów: dziedziczenie biedy czy wychodzenie z biedy?*, „Polityka Społeczna”, 11–12, s. 29–33.
- Tarkowska E. (2010), *Oblicza polskiej biedy*, „Monitor Unii Europejskiej”, 2, s. 18–25.
- Tuan Yi-Fu (1987), *Przestrzeń i miejsce*, tłum. A. Morawińska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Wacquant L. (2008), *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*, Cambridge: Polity Press.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (2010), *Enklawy biedy – mechanizm powstawania i trwania*, „Praca Socjalna”, numer specjalny, R. XXV, Warszawa: Instytut Rozwoju Służb Społecznych, s. 51–60.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (red.) (2001a), *Życ i pracować w enklawach biedy*, Łódź: Wydawnictwo Specjalistyczne Absolwent.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (red.) (2001b), *(Życ) Na marginesie wielkiego miasta*, Łódź: Wydawnictwo Specjalistyczne Absolwent.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Jankowski B. (2010), *Mieszkańcy łódzkich enklaw biedy 10 lat później*, Łódź: Wydawnictwo Biblioteka.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Jankowski B. (2013), *Ciągłość i zmiana w łódzkich enklawach biedy*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Weltrowska J., Kisiała W. (2014), *Obszary koncentracji ubóstwa w strukturze przestrzennej miasta (na przykładzie Poznania)*, [w:] E. Sobczak, B. Bal-Domańska, M. Obrębalski (red.), *Problemy rozwoju regionalnego i lokalnego*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 331, s. 235–246.

- Węclawowicz G. (2001), *Przestrzeń ubóstwa – nowy czy stary wymiar zróżnicowania społeczno-przestrzennego w miastach Polski*, „Przegląd Geograficzny”, 73 (4), s. 451–475.
- Wilkin J., Hałasiewicz A. (red.) (2022), *Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wilson W.J. (1987), *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*, Chicago: University of Chicago Press.
- Żukowski M. (2010), *Unijna strategia integracji społecznej*, „Polityka Społeczna”, 9, s. 2–7.